

ALISHER NAVOIYNING MA'NAViy MEROSI.

Jurayeva Nazokat Gulmuradovna

*Kamoliddin Behzod nomidagi Milliy rassomlik va dizayn instituti
dotsenti, filologiya fanlari nomzodi. +998971336675, nazokatj@list.ru*

Annotatsiya: Ushbu maqolada Alisher Navoiyning asarlari, ruboiylari, gʻazallari haqida maʼlumotlar berilgan. Buyuk bobomiz Alisher Navoiy soʻz mulkinging sultoni boʻlgan.

Kalit soʻzlar: Alisher Navoiy, "Nasoyim ul-muhabbat", „Aynul-hayot“ („Hayot chashmasi“), „Tuhfatul-afkor“ („Fikrlar tuhfasini“), „Qutul-qulub“ („Qalbdar gʻizosi“), „Minhojun-najot“ („Qutilish yoʻli“), „Nasimul-xuld“ („Jannat nasimi“).

Alisher Navoiy (9-fevral 1441-yil — 3-yanvar 1501-yil) — ulugʻ oʻzbek va boshqa turkiy xalqlarning shoiri, mutafakkiri va davlat arbobi boʻlgan. Gʻarbda chigʻatoy adabiyotining buyuk vakili deb qaraladi, sharqda „nizomi millati va din“ (din va millatning nizomi) unvoni bilan ulugʻlanadi.

Ali Yazdiy nazariga tushgan, Mavlono Lutfiy yosh shoir isteʼdodiga yuqori baho bergan, Kamol Turbatiy eʼtirofini qozongan. Sayyid Hasan Ardasher, Pahlavon Muhammad kabi ustozlardan taʼlim olgan, Abdurahmon Jomiy bilan ijodiy hamkorlikda boʻlgan. Navoiy 1469-yilgacha temuriylar orasidagi ichki nizolar sababli Hirotdan yiroqroqda yashagan. Husayn Boyqaro Xuroson taxtiga oʻtirgach (1469), Navoiy hayoti va ijodida yangi bosqich boshlanadi, muhrdorlik (1469) mansabiga, vazirlik (1472) va Astrobod hokimligi (1487)ga tayinlanadi. 1480-1500-yillar mobaynida oʻz mablagʻlari hisobidan bir necha madrasa, 40 rabot (safardagi yoʻlovchilar toʻxtab oʻtish joyi), 17 masjid, 10 xonaqoh, 9 hammom, 9 koʻprik, 20 ta hovuz qurdiradi. Husayn Boyqaro Alisher Navoiyga „muqarrabi hazrati sultoniy“ („sulton hazratlarining eng yaqin kishisi“) degan unvonni beradi. Unga koʻra Navoiy davlatning barcha ishlariga aralasha olardi. Alisher Navoiy tarjimai holi oʻz davrida Xondamir, Vosifiy, Husayn Boyqaro, Bobur kabi tarixchi va davlat arboblarining asarlarida aks etgan. Navoiyning tasavvufiy qarashlari deyarli barcha asarlarining ruhiga singigan boʻlsa-da, maxsus "Lison ut-tayr" dostoni (1499)da, "Nasoyim ul-muhabbat" (1495-96)da, "Tarixi anbiyo va hukamo" (1485-8), „Arbain“, „Munojot“ singari asarlarida aks etgan. "Lison ut-tayr"da borliq va ilohiyot haqidagi qarashlarini, inson, tabiat va hayot haqidagi fikrlarini qushlar tili va sarguzashtlari orqali bayon qilgan. Oʻzbekiston mustaqillikka erishganidan soʻng Navoiy asarlarini diniy va soʻfiylik jihatidan oʻrganish kengaydi, ular obʼektiv va ilmiy bahosini olmoqda. „Arbain“, „Munojot“ kabi asarlari chop etildi. Jomiyning „Nafahotul-uns min hazarotil-quds“ tazkirasini tarjima qilib va toʻldirib, soʻz yuritilgan 618ta shayxlar

sonini 770 taga yetkazdi. Navoiy merosining salmoqli qismi nasriy asarlardan iborat. Ular ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-ta'limiy va ilmiy-falsafiy yo'nalishdadir. "Mahbub ul-qulub" (1500-1501) Navoiyning so'nggi yirik asari bo'lib, unda ulug' mutafakkir adibning hayoti davomidagi kuzatishlari, to'plagan boy tajribasi o'z yuqori darajasida aksini topgan. Uch qismdan iborat bu asarda „Soriun-nosning af'ol va ahvolining kayfiyati“ (1), axloqiy muammolar (2), „mutafarriqa favoyid va amsol surati“ (3) masalalari ifodalangan. „Xamsatul-mutahayyirin“ („Besh hayrat“, 1494) asarida ustozi va do'sti Abdurahmon Jomiy, uning hayoti lavhalari, tariqati, yozishmalari, asarlari haqida hayratomuz hikoyalar keltiriladi. „Holoti Sayyid Hasan Ardasher“ (1488-89), „Holoti Rahlavon Muhammad“ (1493) asarlari manoqib-holot yo'nalishida bo'lib, ularda shoirga ustozlik qilgan buyuk shaxslar hayoti, faoliyati yoritilgan. „Munshaot“ (1498-1499) Navoiyning maktublari to'plami (jami 88 ta xat) bo'lib, ular sog'inchlik xatlari, navro'z tabriklari, ta'ziyanomalar, siyosiy o'gitlar, sulhnomalar va boshqa yo'nalishlardadir. Ular Husayn Boyqaro, Badiuzzamon va boshqa tarixiy shaxslarga bitilgan. Majolisun-nafois“ (1490-91; 1497-98) tazkisasi turk tilidagi yozilgan dastlabki tazkira bo'lib, unda shoir sakkiz majlis doirasida 459 shoir va adib haqida ma'lumot bergan. Birinchi va ikkinchi majlisda tazkira tartib berilganda hayot bo'lmagan shoirlar, uchinchi majlisda shoirning zamondoshlari, to'rtinchi majlisda beshinchi majlisda Xuroson, oltinchisida Movaraunnahr, Kichik Osiyo va Eron, yettinchi va sakkizinchi majlislarda temuriylar sulolasiga mansub ijodkor shoh va shahzodalar haqidagi ma'lumotlar jamlangan. Asar Fahriy Hirotiy (1521-22), Muhammad Qazviniy (1522-23), Shoh Ali Abdulali (1598) tomonidan uch marta fors tiliga tarjima qilingan. Navoiy „Muhokamatul-lug'atayn“ asarini o'z zamonidagi turkiy lahjalar, ziyolilar nutqi, badiiy va ilmiy asarlarning leksik-grammatik xususiyatlarini forsiy til xususitlari bilan qiyoslashga bag'ishladi. Jonli xalq tilida qo'llanilgan ko'plab so'zlarni asarga kiritib, adabiy tilda qo'llanilishiga sababchi bo'ldi. O'zigacha ishlatilgan so'zlarni yangi ma'no qatlamlarini ochdi. o'zbek va boshqa turkiy xalqlarning tili grammatikasini Mahmud Koshg'ariydan so'ng ilmiy asosga soldi. o'zbek va boshqa turkiy xalqlarning tilining badiiy va estetik imkoniyatlari kengayishiga sababchi bo'ldi. Fors va turk tillarida yaratilgan eng yirik va e'tiborli asarlarga murojaat qildi, shoir va olimlarni til istiqloli uchun kurashga chorladi. Aruz nazariyasiga bag'ishlangan „Mezonul-avzon“ (1492) asarida arab va fors aruzi qoidalarini turkiy tilda aniq va ravon tushuntirdi. Turk yozma va og'zaki she'riyati namunalarining vazn xususiyatlarini o'rgandi. Turkiy aruz tabiatini yoritish bilan birga turk she'riyati murakkab aruz tizimini boyitganini anglatdi. Bahrlar va doiralar haqidagi tasavvurni kengaytirdi. To'qqizta yangi vazn va she'riy shaklni aniqladi. Turklik tarixida ilk bor milliy vazn haqidagi qarashlarni ilgari surdi. Navoiyning ilmiy-filologik merosini muntazam tadqiq qilish 20 asrning 20-yillaridan yo'lga qo'yildi. Bu yo'nalishda Fitrat, Oybek, A.Sa'diy, O.Sharafiddinov, A.Hayitmetov, I.Sulton, H.Qudratullaev kabi adabiyotshunos va

A.K.Borovkov, O.Usmonov, A.Rustamov kabi tilshunos olimlarning ishlari e'tiborli. Tarixi muluki Ajam“ („Ajam shohlari tarixi“, 1488) qisqa tarix bo'lib, Eron shohlari xronikasi bayon qilingan „Tarixi Tabariy“, „Shohnoma“ asarlarini mantiqan to'ldiradi, ulardagi faktlarni izchil ilmiy tizimga soladi. Afsonaviy shoh Kayumarsdan sosoniylarning so'nggi vakili Yazdi Shahriyorgacha bo'lgan shohlar tarixini, mifologik talqinini beradi. „Tarixi anbiyo va hukamo“ („Payg'ambarlar va hakimlar tarixi“, 1485—1498) asarining birinchi bo'limida „Qissasul-anbiyo“lar an'alarini davom ettirib, Odam alayhis-salomdan Nuh, Iso, Muso, Ya'qub, Sulaymon, Yusuf, Dovud kabi payg'ambarlar tarixiga oid qissalar keltiradi. Navoiy Luqmoni hakimga ham anbiyolar qatoridan joy beradi. Asarning „Hukamo zikrida“ deb nomlangan ikkinchi bo'limida insoniyat tarixida chuqur iz qoldirgan donishmand hakimlar Fishog'urs, Jomosp, Buqrot, Suqrot, Aflotun, Arastu, Bolinos, Jolinus, Batlimus, Buzurgmehr haqida ibratli hikoyalar keltiradi, ularning donishmandligi, ilmiy kashfiyotlari siri qisqa satrlarda talqin qilinadi. „Vaqfiya“ (1481) asarida vaqf yerlari, mulklari, ularning miqdori, ulardan foydalanish, vaqf mulki va mablag'i evaziga quriladigan bino va inshootlar, bu yo'nalishda madrasa va xonaqohlarda o'rnatilgan tartiblar haqida fikr yuritdi. Navoiy o'z ixtiyoridagi mablag'lar hisobiga qurilgan xayriya muassasalari, ilmiy-madaniy binolar va bog'larni sanab o'tdi. Asar Navoiy va Husayn Boyqaro munosabatlarini o'rganish uchun ham muhim hujjatli manbadir. Tarix va iqtisodiy yo'nalishdagi asarlari N.Veselovskiy, Yakubovskiy, Ya.G'ulomov, V.Zohidov, B.Ahmedov kabi olimlar tomonidan o'rganilgan. Arab va fors tillaridagi asarlari. Alisher Navoiy fors tilida yozgan she'rlari asosida „Devoni Foni“ tuzilgan bo'lib, uning muqaddimasida „Sittai zaruriya“ („Olti zarurat“) va „Fusuli arbaa“ („To'rt fasl“) forsiy qasidalar majmualari berilgan. „Sittai zaruriya“ to'plamidagi qasidalar „Ruhul-quds“ („Muqaddas ruh“), „Aynul-hayot“ („Hayot chashmasi“), „Tuhfatul-afkor“ („Fikrlar tuhfasi“), „Qutul-qulub“ („Qalbdar g'izosi“), „Minhojun-najot“ („Qutilish yo'li“), „Nasimul-xuld“ („Jannat nasimi“) kabi nomlar bilan ataladi. Ular Xoqoniy, Dehlaviy, Salmon Sovajiy, Abdurahmon Jomiy asarlari ruhida, ularga falsafiy-mantiqiy javob tarzida yozilgan. „Fusuli arbaa“da Sulton Husayn Boyqaro madhidan so'ng „Bahor“, „Saraton“, „Xazon“ („Kuz“) va „Day“ („Qish“) vasfidan iborat. Muammo janri qoidalariga bag'ishlangan „Mufradot“ (1485) fors tilidagi ilmiy asarida mumtoz she'riyatdagi bu janrni nazariy jihatdan asosladi. Muammo va uni ifodalangan janrlar ruboiy, qit'a, tuyuq, ayrim hollarda g'azal munosabatini anglatdi. Muammolarni yechish usullarini o'rgatish barobarida 121 ta misol keltirdi. Navoiyning arab tilida „Sab'atul-abhur“ („Yetti dengiz“) nomli diniy-tasavvufiy ruhda lug'at xarakteridagi asar yozgani ma'lum. Biroq bu asar nashr etilib, yetarli darajada o'rganilmagan.

Xulosa qilib aytganda Alisher Navoiyning fors tilidagi merosi Fitrat, H.Sulaymon, N.Mallaev, Sh.Shomuhamedov, R.Vohidov, Boltaeva tomonidan o'rganilgan. Navoiy dahosi tufayli insoniyat tarixida dunyoning turli joylarida

yashayotgan turkiy xalqlar yakqalam qilindi, millat ma'naviy merosi umumjahon xazinasidan mustahkam o'rin oldi. Mustaqil O'zbekistonda Navoiyni anglash davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Respublikadagi eng yirik viloyatlardan biri va uning markazi, O'zbekiston Davlat mukofoti, O'zRFA Til va adabiyot instituti, opera va balet akademik teatri, O'zbekiston Davlat kutubxonasi, Samarqand Davlat universiteti va boshqa yuzlab madaniy-ma'rifiy muassasalar, jamoa xo'jaliklari ulug' shoir nomi bilan ataladi. [Kitobning butun bir ko'rinishi. Alisher Navoiy o'z asarlarida o'zbek s'ozini etnonim sifatida ishlatgan. „Shohu toju xil'atekim, men tomosha qilg'ali, Uzbakim boshida qalpoq, egnida shirdog'i bas“

Xil'atin to aylamish.

Xil'atin to aylamish jonon qizil, sorig', yashil,

Shu'layi ohim chiqar har yon qizil, sorig', yashil.

Gulshan ettim ishq sahrosin samumi ohdin

Kim, esar ul dasht aro har yon qizil, sorig', yashil.

Shishadek ko'nglumdadur gulzori husnung yodidin,

Tobdonning aksidek alvon qizil, sorig', yashil.

Orazu xoling bila xatting xayolidin erur

Ko'zlarimning ollida davron qizil, sorig', yashil.

La'lgun may tutqil oltun jom birla sabzada

Kim, bulardin yaxshi yo'q imkon qizil, sorig', yashil.

Faqr aro berangliq dushvor erur behad, valek

Xirqada tikmak erur oson qizil, sorig', yashil.

Ey Navoiy, oltinu shingarfu zangor istama,

Bo'ldi naming rangidin devon qizil, sorig', yashil.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.O.Sharafiddinov. Alisher Navoiy. Kitobda: Tanlangan asarlar.-Toshkent Fan,1978:[1]

2 Ya. G'ulomov. Alisher Navoiyning davrini o'rganish haqida. Kitobda: „Ulug' o'zbek shoiri“. -Toshkent 1948:[2]

3.www.ziyonet.uz [3]

4.A.Qayumov. Alisher Navoiy (ajoyib kishilar hayoti). -Toshkent 1976:[4]

5.S.Ayniy. Tanlangan ilmiy asarlar. — Toshkent Fan, 1978:[5]